

STANISŁAW DULKO

Zakład Psychosomatyki, Seksuologii i Patologii Więzi Międzyludzkich

Centrum Medycznego Kształcenia Podyplomowego

Al. Fieldorfa 40, 04-158 Warszawa

e-mail: lex4@poczta.onet.pl

ABC...PŁCI

WSTĘP

Płeć ułatwia człowiekowi orientację w świecie, utrzymanie w nim porządku i harmonii oraz pewnej hierarchii wartości przypisywanej każdej z płci. Płeć wyznacza zakresy repertuaru zachowania ludzi wywodzących się z tego samego kręgu kulturowego i mówiących tym samym językiem. Płeć jest główną siłą postępu i rozwoju, odwiecznym źródłem fascynacji mężczyzn kobietami i kobiet mężczyznami. Gdyby tego nie było, to cały dorobek cywilizacyjny, cała szeroko pojęta kultura, prawie by nie istniała.

W dotychczasowej literaturze naukowej, a także encyklopedycznej, za płeć uważa się zespół cech organizmu warunkujących jego zdolność do wytwarzania komórek rozrodczych –

gamet żeńskich (jaj) lub męskich (plemników), a także umożliwiających zaplemnienie i wychowanie potomstwa. U człowieka występuje zróżnicowanie płciowe na płeć męską i płeć żeńską. Za symbole płci uważa się: „tarczę i miecz Marsa” oznaczające samca – mężczyznę oraz „lusterko Wenus” oznaczające samicę – kobietę.

Wśród cech płciowych wyróżnia się: (i) cechy pierwszorzędne – odrębność gonad (jajniki i jądra); (ii) cechy drugorzędne – odrębność dróg płciowych (jajowody, nasieniowody), narządów kopulacyjnych (pochwa, prącie); (iii) cechy trzeciorzędne – odmienność postaci (np. wzrost, kształty, owłosienie).

WSPÓŁCZESNA DEFINICJA PŁCI

Współcześnie płeć określa się za pomocą przedstawionego poniżej zespołu kryteriów (DULKO 1966; IMIELIŃSKI i DULKO 1988, 2001; 2001).

1) Płeć chromosomalna (genotypowa) wyznaczona zostaje przy zapłodnieniu. Określają ją dwa chromosomy płciowe: XY u mężczyzn i XX u kobiet. Oprócz chromosomów płciowych człowiek posiada 44 autosomy. Stąd kariotyp, czyli wzór genetyczny mężczyzny, określane jest jako 46 XY, a kobiety – jako 46 XX.

2) Płeć gonadalna określane jest przez gruczoły płciowe: jądra u mężczyzn, a jajniki u

kobiet. Płeć ta zaznacza się od siódmego tygodnia życia płodowego. W tym okresie z niezróżnicowanego zawiązka zaczyna się wykształcać gonada męska lub żeńska. Proces różnicowania kończy się zwykle po porodzie. W okresie dojrzałości płciowej jądra wytwarzają plemniki, a jajniki wytwarzają dojrzałe jaja.

3) Płeć wewnętrznych narządów płciowych (gonadoforyczna) określane jest przez zróżnicowanie dróg rozrodczych rozwijających się z przewodów gonad (przewody Wolffa u mężczyzn, przewody Mullera u kobiet). Z przewodów Wolffa u mężczyzn wy-

kształcają się nasieniowody. Z przewodów Mullera u kobiety wytwarza się macica, jajowody oraz dystalna część pochwy.

4) Płeć zewnętrznych narządów płciowych określana jest przez obecność prącia u mężczyzny, a sromu u kobiety.

5) Płeć fenotypowa (somatotypowa, biotypowa) określana jest przez wygląd zewnętrzny dorosłego człowieka (czyli przez drugorzędne i trzeciorzędne cechy płciowe).

6) Płeć hormonalna określana jest przez czynność wewnątrzwydzielniczą jąder i jajników. Obydwa te gruczoły wytwarzają hormony płciowe (androgeny i estrogeny), lecz w różnym stosunku proporcjonalnym; u osobników męskich poziom androgenów jest znacznie wyższy niż estrogenów, natomiast u osobników żeńskich jest odwrotnie.

7) Płeć metaboliczna określana jest przez rodzaj aparatu enzymatycznego niektórych systemów metabolicznych. Na przykład hormony płciowe męskie (androgeny) mogą aktywizować pewne układy enzymatyczne w okresie życia płodowego w sposób nieodwracalny, ich dalsza aktywność nie zależy już potem od poziomu tych hormonów płciowych.

8) Płeć socjalna (metrykalna, prawna) ustalana bywa tuż po urodzeniu na podstawie budowy zewnętrznych narządów płciowych. Płeć ta ma później wyznaczać pełnienie roli męskiej lub żeńskiej.

9) Płeć mózgowa (np. HERMAN i współaut. 1993, LEWIS i DIAMOND 1995, DULKO 1996, HERMAN-JEGLIŃSKA i współaut. 1997), polega na typowo płciowym zróżnicowaniu się mózgu oraz manifestuje się w dwojaki sposób. Po pierwsze, żeńskie podwzgórze i przysadka mózgowa uzyskują specyficzne funkcje wewnątrzwydzielnicze, które cechują się występowaniem pozytywnego mechanizmu zwrotnego. Po drugie, istnienie tego właśnie systemu wewnątrzwydzielniczego wyznacza prawdopodobnie typowo żeńskie zachowanie seksualne. Podwzgórze i przysadka mózgowa typu męskiego nie posiada tego typu pozytywnego mechanizmu sprzężenia zwrotnego oraz związanego z nim cyklicznego oddziaływania hormonów, a poza tym, wpływają one na typowo męski sposób zachowania seksualnego. Typowo płciowe zróżnicowanie podwzgórza i przysadki mózgowej oraz ich wpływ na typowo męskie lub żeńskie zachowanie seksualne, widoczne są bardzo wyraźnie u gryzoni, a także u licznych innych gatunków zwierząt. Natomiast u naczelnych, a także u człowieka, typowo

wo płciowe zróżnicowanie się mózgu ujawnia się w sposób oczywisty w zakresie endokrynej czynności podwzgórza i przysadki mózgowej, natomiast nie jest tak wyraźne w zakresie wyznaczania typowo męskiego lub żeńskiego sposobu zachowania się seksualnego.

10) Płeć psychiczna (ZUCKER i GREEN 1993; ORWID i PIETRUSZEWSKI 1993; MIŁUŚKA 1999; IMIELIŃSKI i DULKO 1988, 2001) określana zostaje poprzez poczucie przynależności do danej płci, a więc poprzez identyfikowanie się osobnika z płcią męską lub żeńską.

Identyfikacja z płcią przejawia się na zewnątrz poprzez zachowanie wchodzące w zakres ról płciowych, a także poprzez związane z nimi przeżycia i odczucia.

Jak widać sama budowa zewnętrznych narządów płciowych (na podstawie której wyznacza się płeć socjalną człowieka) nie stanowi wystarczającego kryterium dla określenia płci człowieka bowiem o tym, czy osobnik jest mężczyzną czy kobietą decydują nie tylko narządy płciowe zewnętrzne.

Zgodnie z powyższymi kryteriami, za mężczyznę uważać będziemy człowieka, który posiada: kariotyp XY, jądra, męski zestaw hormonów oraz systemów metabolicznych, typowe dla mężczyzny zróżnicowanie mózgowe, wewnętrzne narządy płciowe typu męskiego (nasieniowody i inne), zewnętrzne narządy typu męskiego (prącie, moszna), fenotyp typu męskiego, funkcjonuje społecznie i prawnie jako mężczyzna oraz posiada poczucie przynależności psychicznej do płci męskiej (IMIELIŃSKI i współaut. 1997, 2001).

Za kobietę natomiast będziemy uważać człowieka, który posiada kariotyp XX, jajniki, typowo żeński zestaw hormonów i systemów metabolicznych, typowo żeńskie zróżnicowanie mózgowe, wewnętrzne płciowe narządy żeńskie (srom, pochwa), fenotyp typu żeńskiego, funkcjonuje społecznie i prawnie jako kobieta oraz posiada psychiczne poczucie przynależności do płci żeńskiej. Według uproszczonej definicji za mężczyznę uważa się osobnika, którego cechuje zgodność między płcią psychiczną męską oraz męską budową ciała i narządami płciowymi. Natomiast za kobietę uważa się osobę, którą cechuje zgodność między płcią psychiczną żeńską oraz żeńską budową ciała i narządami płciowymi (IMIELIŃSKI i współaut. 1997, 2001).

W procesie rozwoju płci, rozróżniającym osobniki męskie od żeńskich, występuje transpozycja w każdej z wymienionych 10 płasz-

czyn, w których manifestować się może płeć – w płaszczyznę następną. Trudności w tym rozwoju zdarzają się wprawdzie rzadko, lecz mogą one występować w każdej z dziesięciu wymienionych płaszczyzn. Termin – „transpozycja płci” (MONEY 1988; IMIELIŃSKI i współaut. 2001; DULKO 2002), w pierwotnym sensie oznacza przechodzenie cechy, czy też wielu cech (w okresie rozwoju płodowego człowieka i jego wczesnego okresu pourodzeniowego) właściwych „jednej” z płci na „drugą” płeć. Takie „przejście” ma charakter trwały. Fakt „nabycia” tej „obcej” cechy od drugiej płci przez płeć przeciwną, znajduje swoje odzwierciedlenie w poczuciu tożsamości płciowej i seksualnej, jak też – chociaż nie jest to warunek konieczny – w repertuarze zachowania płciowego i seksualnego (np. w transwestytyzmie, transgenderyzmie i transseksualizmie), czy też tylko w jednym z tych zachowań (np. w biseksualizmie i homoseksualizmie).

Transseksualizm (np. IMIELIŃSKI i DULKO 2002 a, b, c) jest najbardziej ekstremalną transpozycją zarówno pod względem czasu trwania, jak i pełni obrazu klinicznego, a także pod względem terapii i rokowania.

O transpozycji płci mówimy wówczas, gdy wśród podanych powyżej 10-ciu elementów cechujących płeć, znajduje się przynajmniej 1 należący do płci odmiennej; pociąga to za sobą zwykle określone zaburzenia.

Jeśli chodzi o płeć psychiczną, a także związane z nią transpozycje, można ją rozpatrywać w czterech aspektach które składają się na „typowo płciowe” zachowanie (IMIELIŃSKI i współaut. 2001).

Są to:

1) identyfikacja płciowa jest to pierwotna identyfikacja z płcią męską lub żeńską;

2) role płciowe są to wszystkie aspekty zachowania (zarówno widocznego z zewnątrz, jak i przeżyć „wewnętrznych”), dzięki którym osobnik należący do płci męskiej odróżnia się w naszej kulturze od osobnika należącego do płci żeńskiej;

3) orientacja seksualna są to preferencje seksualne wobec partnera należącego do odmiennej lub tej samej płci. Z preferencjami tymi związany jest kierunek popędu seksualnego, nastawiony na osobników odmiennej płci (heteroseksualizm), osobników tej samej płci (homoseksualizm) oraz osobników obu płci (biseksualizm) i brak popędu (aseksualność);

4) różnice płciowe typu poznawczego są to typowe dla płci słabsze lub silniejsze zdolności psychiczne, zwłaszcza w zakresie intelektu.

Transpozycje ujawniają się w zakresie: identyfikacji płciowej, ról płciowych oraz orientacji seksualnej.

IDENTYFIKACJA PŁCIOWA

Identyfikacja (MONEY i LEWIS 1983, IMIELIŃSKI i DULKO 2001, IMIELIŃSKI i współaut. 2001) jest pierwszym z trzech aspektów płci psychicznej. Pojęcie identyfikacji wywodzi się z łaciny (łac. = *identiko* – utożsamiam, z łac. idem-ten sam, to samo+ facio -robię) i w pierwotnym sensie znaczy: stwierdzenie, ustalenie tożsamości, utożsamienie, utożsamianie.

Różni specjaliści, zależnie od prezentowanych poglądów naukowych, traktują jako pojęcie zbliżone do pojęcia identyfikacji takie terminy jak: naśladownictwo, uczenie się zastępcze, uczenie się obserwacyjne, przeniesienie, granie ról. Identyfikacja płciowa przejawia się w tym, co człowiek myśli, czuje i przeżywa. Rola płciowa przejawia się w tym, co on mówi i jak postępuje, natomiast orientacja seksualna przejawia się w ukierunkowaniu jego popędu seksualnego. Warto podkreślić, że w warunkach normalnych zarówno identyfikacja płcio-

wa, jak i rola płciowa i orientacja seksualna są ze sobą zbliżone, tworząc osobowość harmonijną. Zdarza się jednak, że u tego samego osobnika mogą one zostawać ze sobą w wewnętrznej sprzeczności, czego wynikiem jest istnienie osobowości dysharmonijnej i ambiwalentnej. Identyfikacja płciowa wyraża się poprzez sposób osobistego przeżywania, odczuwania i doświadczania realizowanej roli płciowej. Na identyfikację składa się więc zespół wszystkich możliwych wariantów zachowania danego człowieka wynikających z pełnienia określonej roli płciowej oraz z psychicznego poczucia przynależności do określonej płci. Zespół ten tworzy ostatecznie specyficzną dla danej płci całość przeżyć i zachowań, która jednak wykazuje pewne odrębności związane z indywidualnością każdego osobnika, co w sumie stanowi jak gdyby „płciową kartę identyfikacyjną” każdego człowieka.

Prawidłowa identyfikacja płciowa ma miejsce wówczas, gdy w sferze zachowań człowiek podejmuje rolę płciową zgodną z posiadaną budową ciała, natomiast w sferze psychicznej odznacza się psychicznym poczuciem przynależności do płci męskiej lub żeńskiej, które jest zgodne z posiadaną płcią biologiczną oraz z pełnionymi rolami społecznymi. Identyfikacja płciowa znajduje odzwierciedlenie w osobowości każdego człowieka. Osobowość człowieka może się odznaczać jednością, spójnością i trwałością, które wyrażają postawę całkowicie męską lub całkowicie kobiecą. Istnieje także trzeci typ postawy (ambiwalentny), cechujący osoby w mniejszym lub w większym stopniu niesharmonizowane z żadną płcią (MONEY 1988; IMIELIŃSKI i współaut. 2001). Osoby takie przybierają cechy właściwe obu płciom z przewagą raz jednej, to znów drugiej płci (w zależności od aktualnej sytuacji), szczególnie w zakresie psychicznego poczucia płci.

ROLE PŁCIOWE

Kluczowym pojęciem związanym z identyfikacją płciową jest pojęcie „roli” (MONEY i LEWIS 1983, IMIELIŃSKI i DULKO 2001, IMIELIŃSKI i współaut. 2001). Sam termin – „rola”, bądź „role” używany jest powszechnie w socjologii, która stoi na stanowisku, że role wyznaczone są kulturowo i przekazywane następnym pokoleniom jako poprawne zachowanie. Pod pojęciem roli płciowej rozumie się wszystko to, co dana osoba mówi lub robi, aby pokazać sobie oraz innym ludziom w jakim stopniu jest mężczyzną lub kobietą, albo do jakiego stopnia nie daje się wpisać w podstawowy schemat żadnej płci ze względu na odczuwalną ambiwalencję płciową. Rola płciowa określa tę część identyfikacji płciowej człowieka, którą prezentuje on w życiu codziennym i zarazem odnosi go do repertuaru zachowań uznawanych przez społeczeństwo za właściwe dla jednej lub drugiej płci. Pełnienie przez człowieka określonej roli należy ujmować dynamicznie, gdyż jej przejawy unaocniają się zależnie od kontekstu sytuacyjnego; symptomami społecznymi podejmowanej roli płciowej stają się zaś bardzo różnorodne reakcje (ekspresje), w tym

Można to nazwać zmienną transpozycją płci, która jednak zdarza się dość rzadko. Za transpozycję płciową uważa się wszelkie zaburzenia psychofizycznej samoświadomości mężczyzny lub kobiety. Jeśli chodzi o zaburzenia w zakresie identyfikacji płciowej, to należą one do najmniej obecnie poznanych zaburzeń mechanizmów płciowości. Stąd też szczególnie interesują one seksuologię i w ogóle współczesną naukę. Warto przy tym podkreślić, że transseksualizm stanowi tylko ekstremalną formę zaburzeń identyfikacji płciowej, natomiast lżejsze formy tych zaburzeń manifestują się na zewnątrz innymi zaburzeniami w postaci na przykład dysfunkcji seksualnych, czy też dewiacji seksualnych. Transseksualizm stanowi także zagadkę i wiele problemów dla prawa, natomiast inne zaburzenia występujące „na podłożu zaburzeń identyfikacji płciowej” na ogół nie wymagają odrębnej regulacji prawnej.

także reakcje seksualne. Tak więc rola płciowa jest publiczną manifestacją właściwej człowiekowi identyfikacji płciowej, a identyfikacja płciowa może się ujawniać między innymi na gruncie demonstracji podejmowanej roli płciowej. Upraszczając zagadnienie można stwierdzić, że identyfikacja płciowa jest to poczucie przynależności do płci męskiej lub żeńskiej, natomiast rola płciowa, to ta część identyfikacji płciowej, która jest wypełniana przez człowieka po to, aby zaprezentować innym swój „płciowy wizerunek”. Wizerunek ów, może pozostawać w zgodzie z rzeczywistym odczuciem przynależności do jednej płci, lecz może również być swoistą maską, ukrywającą właściwy człowiekowi, choć sprzeczny ze społecznym stereotypem, typ identyfikacji płciowej. Warto przy tym podkreślić, że repertuar postaw i ról wynikających z płci jest znacznie szerszy niż repertuar zachowań ściśle seksualnych. Określeń tych nie można traktować wymiennie, ponieważ rola seksualna jest tylko jednym z aspektów roli płciowej, związanych z aktywnością seksualną człowieka.

ORIENTACJA SEKSUALNA

Kolejnym związanym z płcią pojęciem jest orientacja seksualna, która oznacza kierunek

popędu seksualnego i reakcje seksualne. Istotną cechą seksualności każdego człowieka

jest jego tendencja do preferowania określonych partnerów oraz określonych form aktywności seksualnej. I chociaż istnieją tu pewne cechy wspólne dla wszystkich ludzi, wzorce preferencji są odrębne dla każdego osobnika. W warunkach normalnych mężczyźni realizują swe pragnienia seksualne z przedstawicielkami płci odmiennej tj. kobietami. Obiektem zainteresowań seksualnych kobiet są z kolei mężczyźni. Bywa jednakże, że mężczyźni interesują się (w zakresie seksualności) mężczyznami, a kobiety – kobietami. Heteroseksualność i homoseksualność wyznaczają jak gdyby dwa bieguny, pomiędzy którymi istnieje jednak wiele osobników wykazujących w większym lub w mniejszym stopniu cechy zarówno hetero – , jak i homoseksualności. Osobników tych nazywa się biseksualistami. Ponieważ jednak seksualność nie jest zdeterminowana wyłącznie przez płć biologiczną, określenia „heteroseksualny” czy „biseksualny” nie są wystarczające.

W związku z tym wprowadzono nowy termin charakteryzujący seksualność człowieka – ambiseksualny (MONEY 1988). Pod pojęciem tym rozumie się „nieokreśloną płciowość”, która w zasadzie dotyczy plastyczności zachowań człowieka w zakresie płci. Każdy człowiek oczywiście wykazuje różny stopień ambiseksualności. Reasumując, płciowość człowieka należy rozumieć w szerszym zakresie pojęciowym, niż termin określający płć człowieka.

Płciowość (DULKO 2002) to termin medyczny stosowany w seksuologii, o szerszym zakresie pojęciowym niż termin określający psychiczne poczucie przynależności do określonej płci (płciowa identyfikacja); obejmuje psychiczne predyspozycje do męskiego lub że-

ńskiego repertuaru zachowania seksualnego potencjalnego partnera erotycznego, albo własny repertuar psychicznie preferowanych zachowań seksualnych (seksualna identyfikacja); całość zachowań przejawiających się w życiu codziennym (przez stan prawny, wykształcenie, pracę, styl życia – w tym rekreację i wypoczynek, maniery, etykietę, zaloty i język) uznawanych przez społeczeństwo za właściwe dla płci męskiej lub żeńskiej (płciowa rola); budowę anatomiczną – morfologiczną z cyklem reakcji seksualnych oraz właściwy mężczyźnie lub kobiecie wygląd. Pojęcie „płciowość” zawiera w różnych społeczeństwach odmienne treści, zmieniające się podczas ewolucji społeczeństwa. Odmienność płciowa obejmuje różne dziedziny życia nawet bardzo odległe od aktywności seksualnej, np. zróżnicowany pod względem płci udział w życiu społecznym i politycznym.

W kontekście pojęcia „płciowość” warto zauważyć, że słowo seks wywodzi się z łacińskiego *secare* – co znaczy cięcie i bardzo trafnie określa sedno płciowości. Płć jest bowiem rozdwojona. To, że ludzkość dzieli się na dwie płci, że dopiero połączenie tych płci tworzy uzupełniającą się całość, fascynowało człowieka od zarania dziejów. Tym bardziej, że czynnikiem zespalaającym to rozdwojenie stała się specyficzna, tylko człowiekowi przynależna potężna siła – erotyzm. A erotyzm umożliwia spełnienie odwiecznej ludzkiej tęsknoty do pełni, do zatracenia się w zjednoczeniu, do pierwotnego porozumienia. Erotyzm niepokoi, nęka, ale i wyzwala. A kierując myśli ku płci odmiennej, skłania też do stawiania pytań o sens odmienności.

ABC... OF SEX

S u m m a r y

Everybody intuitively distinguishes women from men by referring to socially established stereotypes of sexuality and by observing external gender attributes. Drawing such distinctions usually helps to identify the sex of a person, but...we can also be misled. However, in order to fully determine a person's sex we need much more information than commonly believed. That is why the author quotes the existing (handbook and encyclopaedic) gender definitions and goes on to discuss such gender criteria as chromosomal and gonadal criteria, internal and external sex organs as well as phenotypic, hormonal, metabolic, social and legal

criteria and – last but not least – the brain and mental sex identity. Noteworthy are notions of gender and sexual identification; gender and sexual role, sexorientation, sexual preferences, the phenomena of ambisexuality and gender transposition. Using the gender criteria discussed earlier, the author presents the description or a definition of woman and man. In this context, he defines sexuality and concludes that eroticism is a consequence of sex differences. The author of „ABC ... of Sex” hopes that this paper will clarify the meaning of distinctness between men and women.

LITERATURA

- DULKO S., 1996. *Determinanty zaburzonej identyfikacji i roli płciowej w świetle badań empiryczno-eksperymentalnych*. [W:] *Zagadnienia prorodzinnej edukacji seksuologicznej i profilaktyki HIV/AIDS, Katowice*. RZEPKA J. (red.). Stud. Wyd. „Agat”, 155-158.
- DULKO S., 2002. *Płciowość. Transpozycje płci*. [W:] *Wielka Encyklopedia Powszechna (w druku)*, Warszawa, PWN.
- IMIELIŃSKI K., DULKO S., 1988 (wyd. II 2001). *Przekleństwo Androgyne. Transseksualizm: mity i rzeczywistość*. Warszawa, PWN/Kraków ARC-EN-CIEL, Kraków.
- IMIELIŃSKI K., DULKO S., 2002 a. *Apokalipsa płci*. ARC-EN-CIEL, Kraków.
- IMIELIŃSKI K., DULKO S., 2002 b. *Galernicy seksu*. ARC-EN-CIEL, Kraków.
- IMIELIŃSKI K., DULKO S., 2002 c. *Zbłąkana płeć*. ARC-EN-CIEL, Kraków.
- IMIELIŃSKI K., DULKO S., FILAR M., 2001. *Transpozycje płci*. ARC-EN-CIEL, Kraków.
- HERMAN A., GRABOWSKA A., DULKO S., 1993. *Transsexualism and sex – related differences in hemispheric asymmetry*. *Acta Neurobiol. Exp.* 53, 269-274.
- HERMAN-JEGLIŃSKA A., DULKO S., GRABOWSKA A., 1997. *Transsexuality and Asexuality: Do they share a common origin?* [W:] *Sexual orientation toward biological understanding*. ELLIS Ł., EBERTZ L. (red.). PRAEGER, Westport Connecticut, London, 163-180.
- LEWIS D.W., DIAMOND M.C., 1995. *The influence of gonadal steroids on the asymmetry of the cerebral cortex*. [W:] *Brain asymmetry*. DAVIDSON R. J., HUGDAHL I. K. (red.). Cambridge, MIT Press.
- MILUŚKAJ., 1999. *Przyczyny różnic płciowych*. [W:] *Męskość-kobiecość w perspektywie indywidualnej i kulturowej*. MILUŚKAJ., BOSKI P. (red.). Warszawa, Wyd. Inst. Psych. PAN.
- MONEY J., LEWIS V.G., 1983. *Gender identity /role G-I/R/. Part B: a multiple sequential model of differentiation*. [W:] *Handbook of psychosomatic obstetrics and gynecology*. DENNERSTEIN L., BURROWS G. D. (red.). Oxford University Press, Oxford.
- MONEY J., 1988. *Gay, straight, and in-between. The sexology of erotic orientation*. Oxford University Press, New York, Oxford.
- ORWID M., PIETRUSZEWSKI K., 1993. *Psychiatria dzieci i młodzieży*. Kraków, CMUJ.
- ZUCKER K., GREEN R., 1993. *Psychological and familial aspects of gender identity disorder*. *Sex. Gender Ident. Disord.* 2-3, 513-542.